

ALMANYA'DA İSLAM HUKUKU ARAŞTIRMALARI: İSLAM HUKUKUNA DAİR SON ZAMANLARDA YAYINLANAN KİTAPLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Hilmar Krüger**

Çev. Y. Doç. Dr. Murteza Bedir***

1. Almanya'da İslam Hukuku Çalışmalarının Kısa Bir Tarihi

1. Birinci Dünya Savaşının Sonuna Kadar Başlangıç Dönemi

Neredeyse iki yüzyıldır Almanca konuşan bilim adamları İslam hukukuna ve Yakın ve Orta Doğu Devletlerinin hukuklarına dair araştırmalar yayınlıyorlar. Bu dikkat çekici ürünlere rağmen, söz konusu alana ilişkin hiçbir dönemde uzun soluklu bir bilimsel araştırma geleneği oturtulamamıştır. Her şey belirli bilim adamlarının bireysel ve özel ilgisine bağlı olmuş ve bilim adamının öğrencileri hocalarının çalışmalarını devam ettirmemişlerdir. Bir ölçüde durum bugün de aynıdır. Ancak bu çalışmanın sonuna eklenen bibliyografyanın ve bu çalışmada değerlendirilen yazıların da gösterdiği gibi, Alman bilim adamları halihazırda İslam hukukuna yoğun bir ilgi göstermektedirler.

Bilimsel ilgi muhtemelen Avusturyalı büyük Oryantalist Baron Joseph von Hammer-Purgstall'la (1774-1856) birlikte başlamıştı. Von Hammer-Purgstall 1815'te *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Osmanlı İmparatorluğunda Anayasa ve Yönetim) adını taşıyan iki ciltlik eserini yayınladı. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca zaman zaman, ilgili yayınlar (kitap, makele) arada sırada görülebilmektedir. Örneğin şunlar: Ernst Rosenmüller'in *Analecta Arabica* adlı çalışması (1825) ve Baron Nicolaus von Tornauw'un *Das moslimische Rechte aus den Quellen dargestellt* (Muslim Law Presented from the Sources) (1855) adlı eseri.

Ondokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında konuya dair yayınlarda hızlı bir artış meydana geldi. Bir çok faktör buna katkıda bu-

* "The Study of Islamic Law in Germany: A Review of Recent Books on Islamic Law", *Journal of Law & Religion*, n. 1-2, 2000-2001, c. XV, s. 303-330.

** Köln Hukuk Fakültesi.

*** Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

İnmiştir. İlki siyasîdir. İslam'a ilgi Almanya'da yoğun Alman-Osmanlı ilişkilerinden (daha sonra buna Alman-Osmanlı askerî kardeşliği adı verilecektir) ve Almanya'nın Doğu Afrika'ya dönük sömürgeci ilgilerinden kaynaklanmıştır. Alman-Osmanlı ilişkilerinin sebep olduğu yayınlarla ilgili bazı hukukçuların çalışmalarından söz etmek istiyorum. Örneğin, Julius Hatschek, Erich Nord, Wilhelm Padel, daha sonra Cumhuriyet Türkiye'si tarihçisi olacak olan Gotthard Jächke (1884-1993) ve meşhur İslam araştırmacısı Martin Hartmann (1851-1918). Hartmann hiçbir zaman Alman Üniversitelerinde bir kürsü sahibi olamamıştır; zira onun İslam araştırmalarında sosyolojik yöntemleri kullanması o zaman genellikle pek değerli bulunmamıştı.

Diğer yandan o dönemde Alman sömürgelerindeki devlet memurları ve aktif görevde olan yargıçlar, sömürge bölgesinde, –özellikle o zamanki Alman Doğu Afrika'sında (bugünkü Tanzania'da)- İslamî hukuk kurallarına göre (Şâfiî mezhebi) yaşayan büyük bir Müslüman topluluğun yaşadığını keşfedince çok şaşırmışlardı. 1994'te Claudia Lederer, *Die rechtliche Stellung der Muslime in ehemalienSchutzgebiet Deutsch-Ostafrika* (The Legal Status of Muslims in the former Colony German East Africa) adlı yayınında konunun oldukça ayrıntılı bir anlatımını sunmuştur. Bu bireysel durumun yol açtığı sorunlar Almanya'da unutuldu ve Lederer söz konusu sorunları tekrar gündemimize getirdi. Eduard Sachau (1845-1930) Berlin'de 1887'de kurulan Doğu Dilleri Semineri'nin uzun zaman yöneticiliğini yaptı. Sachau'nun hacimli eseri *Muhammedan Law according to Shafi'i School* 1897'de yayımlandı. Yaklaşık on yılı aşkın bir zaman sonra Hollandalı Theo W. Juynboll (1866-1948) literatüre *Handbuch des islamischen Gesetzes nach schafütischer Schule* (Handbook of Islamic Law according to Shafi'i School) adlı eserini ekledi.

Şeriat'ın da içinde olduğu İslam araştırmalarının gerçek anlamda başlaması, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında iki Avusturya-Macaristan devleti vatandaşı olan Ignaz Goldziher'in (1850-1921) ve Hollandalı Christian Snouck Hurgronje'nin (1857-1936) eserleriyle olmuştur. Onların Almanya'da ve diğer milletlerde İslam hukuku araştırmalarının gelişmesinde çok derin etkileri olmuştur. Bunlar genellikle (Goldziher) ya da büyük oranda (Snouck Hurgronje) Almanca yazmışlardır. Goldziher'le dünyaca ünlü Berlin Üniversitesi karşılaştırmalı hukuk profesörü Joseph Kohler (1849-1919) arasındaki zaman zaman sertleşen tartışmalar da Şeriat araştırmalarını teşvik etti.

2. İkinci Dünya Savaşı'nın Sonuna Kadar Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu ve Almanya'nın Doğu Afrika ile ilişkileri sona erdi. Böylece İslam'a dönük Alman ilgisinin siyasî gerekçesi arık yoktu ve Goldziher de 1921'de öldü. Başlangıçta sömürge bölgesinde, İslam hukukuna ilişkin yayınlar ve çalışmalar azaldı.

Ancak Goldziher ve Snouck Hurgronje'nin araştırmaları daha ileri düzeyde araştırma yapmak için sağlam bir zemin oluşturmuştu. Muhtemelen bu yüzden ve küçük bir İslam araştırmacıları grubu sayesinde İslam hukuku araştırmaları 1920'lerde Almanya'da küçük ölçekli olsa da 1940'lara kadar devam etti. Burada özellikle Gotthelf Bergsträsser (1886-1933), Willi Heffening (1884-1944) ve Edgar Pröbster'i (1879-1942) zikretmek isterim. Nispeten genç yaşta ölen Bergsträsser bunlar arasındaki en önemli bilim adamıydı; özellikle öğrencisi ve yirminci yüzyılın ikinci yarısında Batı dünyasındaki en önde gelen ve en etkili İslam hukuku uzmanı olan Joseph Schacht (1902-1969) sebebiyle o önemlidir. Bazı çalışmalar, özellikle *hiyel* üzerine araştırmalar, yaptıktan sonra, Schacht 1935'te Almanya'dan ayrılmadan önce *Bergsträsser's Grundzüge des islamischen Rechts* (Bergsträsser's Outlines of Islamic Law) adlı eserini gözden geçirerek yayınladı. Kitap İbrahim el-Halebi'nin (ö. 1549, Kanuni Sultan Süleyman döneminde) meşhur *el-Mültek'al-ebhur* adlı eseri temel alınarak yazılmıştı. Bu eser, *Mecelle-i Ahkam-i Adliye* yürürlüğe girinceye dek (1869-1876) Osmanlı Corpus Iuris'i vazifesini görmüştü. *Schacht*'ın *Introduction to Islamic Law* adlı çalışması haklı bir biçimde vazgeçilmez olarak tanımlanmıştır.¹ O, sadece İngilizce konuşulan dünyada değil genelde İslam hukuku alanında önde gelen bir çalışma olmaya devam ediyor. Ancak eser *Bergsträsser's Grundzüge*'nin ilgili bölümünün küçük değişikliklerle yapılmış bir çevirisinden başka bir şey değildir. Schacht bazen diğer hukuk okulları açısından onların farklılıklarını söz etmediği için eleştirilmiştir. Bu türden eleştiriler bir kimseyi yazmadığı bir kitap konusunda eleştirmek kadar temelsizdir. Her ne kadar Schacht *Introduction*'da bunu açıkça belirtmese de okuyucu, onun sistematik bölümde, sadece Hanefi mezhebi temelinde olgunlaşmış bir İslam hukuku anlatımı sunduğunu asla aklında çıkarmamalıdır. Yoksa onun amacı eleştirenlerin eksikliğine dikkat çektiği malzemeyi sunmak değildir.

3. Savaş-sonrası Dönem

İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra, Almanya'da İslam hukuku araştırmaları Joseph Schacht 'ın göç etmesi sebebiyle neredeyse hiç yapılamamıştır. Nazi döneminde onun göç etmesi gerçekten Almanyadaki İslam hukuku araştırmalarına çok ağır bir darbe indirdi. Uzun takviye yıllarından sonra, hukuk eğitimi de almış olan İslam araştırmacısı Otto Spies (1901-1981) ve İslam araştırmaları da yapan hukukçu Erich Pritsch'in (1877-1961) girişimleri ve faaliyetleri sayesinde, Bonn Üniversitesi 1950 ve 60'larda İslam hukuku araştırmalarının öncü merkezi oldu. Hemen hemen

¹ Uzun bir zaman önce Antonio d'Emilia (1908-1968) Schacht'ın kitabını "un libro ... veramente indispensabile (bu eser ... gerçekten vazgeçilmez." şeklinde betimlemişti. Blz. 39 *Annuario di Diritto Comparato e di Studi Legislativi* 218-221 (Roma: Anonima romana editoriale 1965) [bundan sonra kısaca *Annuario*]; Antonio d'Emilia, *Scritti di Diritto Islamico* 653, 659 (Roma: Istituto per l'Oriente 1976) [Bundan sonra kısaca *Scritti*].

tüm İslam hukuku öğrencileri, en azından bir kez, Pritsch ve Spies tarafından 1964'te yayınlanan *Handbuch der Orientalistik* adlı çok faydalı bibliyografyayı kullanmışlardır. Daha sonra, İslam hukuk araştırmalarında merkezlik konumu Ren nehrinin aşağısına doğru, yani Köln'e kaymıştır. Ben şahsen, benim de Doğu dillerinde ve İslam hukukunda hocam olan İslam araştırmacısı Ervin Gräf'in (1914-1976) anısını sevinçle yad ediyorum; Gräf'in bu alandaki çalışmaları olağanüstüydü. Burada söz edilmeyi hak eden diğer bazı isimler de 1961'den beri Köln'de hukukçu olan Ernst Königsmüller ile bir İslam araştırmacısı olan Abdoljawad Falaturi'dir (1926-1996).

Gräf, Pritsch ve Spies gibi önde gelen ilim adamlarının ölümünden sonra Almanya'da İslam hukuku araştırmaları, kendileri aynı zamanda geleneksel İslam araştırmaları sahasında eğitim almış olan hukukçular tarafından sürdürüldü. Örnekler arasında, Hindistan'da, ardından Yemen Arap Cumhuriyeti'nde yıllarca kaldıktan sonra Almanya'ya dönen Hans Kruse (1921-1990) ile Günter Wiedensohler vardır. Bu tarzın sadece birkaç önemli istisnası mevcuttur. İslam araştırmalarından gelen en dikkat çekici üç isim şunlardır: Baber Johansen, (daha önce Berlin'deydi, şimdi Paris'te), Miklos Muranyi (Bonn) ve Klaus Lech (1936-1992).²

4. Müslüman Göçmenlerin Etkisi

İslam araştırmalarına Alman ilgisini harekete geçiren bir sonraki neden 1960'ların ortasından itibaren Almanya'ya toplu Müslüman göçü oldu. Göçmenlerin çoğunluğu Türkiye'dendi, ama –bu döneme kadar Almanya'da pek alışık olunmayan ve sayısal olarak üç milyonu aşan- yeni Müslüman nüfus Yakın ve Ortadoğu'nun tüm hemen hemen ülkelerinden, aynı zamanda Kuzey Afrika, Güney Afrika ve Güneydoğu Asya'dan geldiler.

(Çeşitli ülkelerde uygulandığı şekliyle İslam hukukununukiler de dahil) bu Müslüman göçmenlerin geldikleri ülkelerin hukukî kurallarını tespite yönelik sorunlar hızla ortaya çıkmaya başladı. Bu sorunların niçin hayati öneme sahip olduğunu anlamak için Alman uluslar arası özel hukukuna bakmak gerekir. Aile içi ilişkiler hukuku ve miras hukuku, kişilerin daimi ya da geçici olarak ikamet ettikleri yere göre değil, aksine milliyetlerine bakılarak tespit edilmektedir. Bu nedenle, Alman mahkemeleri pek çok durum-

² Almanya'daki İslam araştırmalarının tarihine dair bireysel ve kurumsal katkılara ilişkin belge ve raporların (gerçi İslam hukuku atıfları çok az olsa da) faydalı bir bibliyografyası Ekkehard Rudolph'un *Bestandsaufnahme. Kultur-und sozialwissenschaftliche Forschung in der muslimischen Welt in der Bundesrepublik Deutschland* (192-197 (Hamburg: Deutsches Orient-Institut 1999) (ISBN: 3-891173-055-1) adlı çalışmasında bulunabilir. Aynı zamanda bkz. Baber Johansen, "Politics and Scholarship: The Development of Islamic Studies in the Federal Republic of Germany" *Middle East Studies –International Perspectives on the State of Art* adlı kitapta (71-130) (Tareq Y. Ismael, ed., N.Y.: Praeger 1990); Johansen, İslam hukukuna dair yorumlarla birlikte konunun 1990'a kadar eksiksiz bir değerlendirmesini yapmıştır. Bkz. s. 106 ve 110.

da, Alman kamu politikasına aykırı olmadığı sürece, ilgili yabancı menleketin hukukunu uygulamak durumunda kalmaktadır. Örneğin, bir Alman denetim mahkemesi, Mısır milliyetine mensup bir kişinin Almanya'da ölmesi durumunda, onun miras belgesindeki (*Erbschein*) kanunî mirasçılarının payını tespit edebilmek için, ilke olarak Mısır miras kanunu uygulamak zorundadır. Ya da aile mahkemesi Almanya'da yaşayan Suriyeli bir çiftin boşanma davasında Suriye aile hukukunu uygulamak durumundadır.

Tabiatıyla, mahkemeler genellikle yabancı kanunları bilmezler ve bilemezler. Dolayısıyla, kadim bir Alman geleneğine göre, onlar genellikle, ilgili bir uluslar arası ve yabancılar özel hukuku araştırma kurumundaki bir uzmanın hukukî görüşüne başvururlar. Köln (Ililmar Krüger), Hamburg (daha önce Konrad Dilger) ve Heidelberg (Omaia Elwain) Enstitüleri, Müslüman dünya ile ilgili kanunlara dair hukukî görüşleri formüle etmede ana sorumluluğu üstlenmişlerdir. Bu yüzden onlar, Alman hukuk mahkemelerinin, bu türden davalarla uğraşırken karşılaştıkları sorunların mükemmel bir genel değerlendirmesini verirler. Böylece, bazı bilim adamları, ilgili İslam hukuku konularına dair, genellikle mahkemeler tarafından istenen hukukî bakış açısıyla kaleme alınmış yoğun bir yayın faaliyetine başladılar.

Hatta, Alman Uluslararası Özel Hukuk Konseyi tarafından hazırlanmış ve 1968'de yayınlanmış *Gutachten zum internationalen und ausländischen Privatrecht* (Uluslararası ve Yabancılar Özel Hukukuna dair Hukukî Görüşler) adını taşıyan bir koleksiyon bile mevcuttur. Yukarıda sözünü ettiğimiz enstitüler tarafından formüle edilen bu koleksiyondaki pek çok hukukî görüş, haliyle İslam hukukunu da içine alan Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin hukuklarıyla ilgili sorunları içermektedir. Ben *Gutachten*'c ara sıra biraz da ironik bir biçimde bizim fetva mecmuamız diye atıflarda bulunacağım.

5. Halihazır Durum

Bu anlattıklarımız 1980'lere kadar olan dönemdi. Dikkat çekici bir oranda, bu, hala İslam hukuku ile ilgili halihazır durum olarak devam ediyor. En yakın zamanlarda ortaya çıkan bir teşvik edici faktör de, konuyla ilgili sorunlara ilişkin çalışmalar yapan ve yayınlarda bulunan Arapça, Türkçe ve/veya Farsça bilen hukukçuların ve İslam araştırmacılarının ortaya çıkmasıdır. Alman İslam araştırmacılarının yeni nesli Şeriat'a büyük bir ilgi duy maktadırlar ve pek çok karşılaştırmalı hukuk uzmanı hukukçu daha önceki karşılaştırmacıardan çok daha fazla bu alana ilgi göstermektedirler. Ancak bir çekince koymak durumundayım. Bu sahada faal olan hukukçular İslam araştırmalarına eğilirken genellikle İslam araştırmacısı meslektaşlarının çalışmalarından haberdar bir biçimde çalışmalara başhyorlar. Ancak Alman İslam araştırmacılarının yayınlarına yönelik okumalarımın hareketle, bazen ben onların hukukî kavramları iyi anladıkları konusunda kuşkuya kapılıyorum.

İki taraflı (iki uluslu) hukukçu derneklerinin kurulması da Almanya'daki bu türden faaliyetleri ileriye götürme konusunda faydalı olmuş olmalıdır. 1986'da Hamburg'da kurulan Alman-Türk Hukukçular Derneği bunların en eskisidir. Arap ve İslam Hukuku Derneği adını taşıyan önemli kuruluş da Ernst Klingmüller'in (Köln Üniversitesinden emekli bir profesör) enerjik önderliğinde 1997'de Bonn'da kuruldu. Bu derneğin İslam uzmanı olan oldukça kabarıklı bir üye portföyü vardır. Son olarak, Alman-İran Bankacılık ve Hukuk Derneği 1998'de Frankfurt'ta kuruldu. Tüm bu dernekler üyeleri arasında düzenli toplantılar ve genel sempozyumlar tertip etmekte ve burarlarda verilen konferanslar ve yapılan konuşmalar genellikle yayınlanmaktadır.

Akademik dünyadaki İslam hukuku araştırmalarıyla ilgili iki noktaya değinmek istiyorum. Birincisi, Freie Universität Berlin yöneticileri önemli bir İslam araştırmacısı olan Baber Johansen'i ellerinde tutmak için ciddi bir çaba içinde olmadıkları için Berlin en önemli İslam hukuku araştırma merkezi olma fırsatını kaçırdı. İslam hukuku sahasında olağanüstü bir uzmanlığa sahip bu bilim adamı Berlin'i terk etti ve Paris'e gitti. İkincisi, eski Doğu Almanya'da Saksonya Leipzig Üniversitesi 1998 ilk kez Almanya'da (daimi bir kadro olmak üzere) bir İslam hukuku profesörlüğü tesis etti. Hans-Georg Ebert Leipzig Doğu Enstitüsündeki bu görevi ilk üstlenen kişi oldu.

II. Son On-Yıldaki Yayınların Özet Bir Değerlendirmesi

Benim natamam bibliyografyamın da gösterdiği gibi, Almanya'da İslam araştırmacıları ve hukukçular tarafından yapılmış farklı bakış açılarından İslam hukukunun meseleleriyle ilgilenen bir çok yayın mevcuttur. Aşağıdaki yorumlar bu bibliyografyadaki tüm kitapları tek tek değerlendirmeyi amaçlamıyor, bunun yerine bu edebiyattaki ana noktaları ve bakış açılarını özlü bir biçimde sunmayı hedefliyor.

(İran vs. gibi) Müslüman ülkelerde halihazırda mer'î-yürürlükte olan ama İslam hukukunun meseleleriyle doğrudan alakalı olmayan, aksine Avrupa hukuk kaynaklarından –temel olarak Fransa'dan ama başka yerlerden de alınan hukuka dair kitaplar prensip olarak bibliyografyamın kapsamı dışındadır. Örneğin, sözleşmeler hukuku, haksız fiil veya anlaşmazlıklar, ticarî, ekonomik, idarî ya da usul hukuku benim bu kısa genel sunumumda ele alınmamıştır; ama bu türden bir çok çalışmanın Almanca'da mevcut olduğu unutulmamalıdır.

1. İslam Hukukun Kökeni ve Tarihi

İslam hukukunun kökeni ve tarihine dair meselelerle başlıyorum. Alman İslam araştırmacılarını iki konunun meşgul ettiği görülüyor. Birincisi,

yeni kaynakların, özellikle Malikî mezhebine ilişkin yeni keşiflerin yapıldığına şahit oluyoruz. İkincisi, özellikle Schacht'ın İslam hukuk biliminin kökenine ilişkin görüşlerinin çok sert bir eleştirini de içeren Şeriatın erken dönemlerine yönelik kapsamlı çalışmalar ortaya çıktı.

Miklos Muranyi, 1984'te yayınladığı *Materialien zur malikitischen Rechtsliteratur* (Malikî hukuk edebiyatının kaynakları) adlı önemli katkısıyla başlayan, -temel olarak Hiçretin 2. ve 3. yüzyılına ait- Kuzey Afrika kütüphanelerinden (özellikle Tunus Kayravan'dan), erken dönem İslam hukuk düşüncesine dair kadim yazmalara dayalı bir çok güzel yayın üretmeye devam ediyor. Onun *Beiträge zur Geschichte der Hadith und Rechtgelehrsamkeit der Malikijyya* (Maliki hukuk ve hadis çalışmalarının tarihine katkılar) adını taşıyan çalışmadaki çabaları sayesinde, bir çok İslam araştırmacısının şu ana kadar bilmediği pek çok yeni kitap ismi, hatta bir çok erken dönem ilim adamını tanımış bulunuyoruz. Onun temel hedefi takdim ettiği yazmaları analiz etmek değildir, o sadece sunmayı amaçlamaktadır. Her ne kadar o, keşfettiği yazmaların daha ileri düzeyde araştırmalar için hayati bir rol oynayacağını düşünmemiş olsa da muhtemelen durum öyle olacaktır.

Muranyi İslam hukukunun Maliki okulunun erken dönemlerine dönük araştırma için acilen ihtiyaç duyulan harika bir iş yapıyor. Abdullah b. Vehb'den (743-812) kalma belirli cüzlerin (fragmanlar) derlenmesi ve tenkitli neşredilmesi genel İslam araştırmaları dünyasında çşı görölmemiş bir serüvendir; onun neşirleri ve yorumları gerçekten tarihsel araştırmanın şaheserleridir.

Benim bibliyografyamda zikredilen ona ait tüm eserler son derece yüksek bir tebahhur (derinlik), kılı kırk yaran bir doğruluk ve metodik bir araştırma örneği sunarlar. Malikî hukuk okulunu çalışmak isteyen herkesin, erken dönem alimleri arasındaki etkileşimleri ve Malikî mezhebinin gelişimin anlayabilmek için Muranyi'nin çalışmalarına başvurması şarttır. Onun kitaplarını, İslam hukukunun erken dönemine ilgi duyan herkesin okuması zaruridir.

Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz (İslam Hukuk Biliminin Başlangıcı) adlı çalışmasında ve izleyen yayınlarında Harald Motzki, Antonio d'Emilia'nın "bu özel araştırma sahasında klasik bir eserler"den³ biri olarak ve Rudi Paret'in "devrim yapan bir eser"⁴ olarak tavsif ettikleri Schacht'ın *Origins of Muhammadan Jurisprudence* (1950) adlı çalışmasına ateşli ve tam teğhizatlı bir saldırı başlattı. Daha açık bir ifadeyle, Motzki, Schacht'ı, İslam'ın başlangıcından yazılı kaynaklara kadar olan dönemdeki geleneklerinde mevcut boşlukları doldururken kuşku önotiller, tereddütlü sonuçlar

³ Annuario, yukarıda dipnot 1; Scritti, yukarıda dipnot 1, s. 653.

⁴ Rudi Paret, *The Study of Arabic and Islam at German Universities* 57 (Wiesbaden: F. Steiner 1968).

ve yöntemler kullanmakla suçlamaktadır. Kısmen Schacht döneminde mevcut olmayan yeni bir kaynağı kullanarak, Motzki, Schacht'ın, Hicretin ilk yüzyılıının sonları ve ikinci yüzyılıının ilk yarısına kadar giden hadis isnadlarını yapay olarak üretilmiş (uydurulmuş) inşalar olduğunu iddia etmesini eleştirirken onun yanlış öncüllere dayandığını ileri sürmektedir. Motzki'nin ayrıntılı tahlilinde İslam hukukunun başlangıcı Schacht'ın düştüğü tarihten yaklaşık elli ya da yetmiş yıl daha erken bir döneme götürülmektedir.

Bununla birlikte, İslam hukukunun kökenleri Motzki'nin kapsamlı çalışmalarından sonra bile hala karanlık bir sis içinde kalmaya devam ediyor. Motzki'nin çabaları kesinlikle bazı yeni ufuklar açmış olsa da sorun hala çözülmeyi bekleyen bir muamma olmaya devam ediyor. Şurası kuşkusuzdur ki, burada kesin bir yorum yapmaktan kaçınmak gerekir. Yine de, Hollandalı G.H.A. Juynboll ve Motzki tarafından başlatılan bu konudaki tartışmanın hukuk tarihçileri için son derece ilginç bir yönü olduğunda kuşku yoktur.

Irene Schneider'in *Kinderverkauf und Schuldknechtschaft* (Çocuğun Satılması ve Borç Bağı) adını taşıyan kitabı, çocukların satılması ve borç bağı meseleleri (borçlu çalışarak borçlarını temizlemektedir; tabiatıyla bu borç için hapsedilmekten farklıdır) örneğinde İslam hukukunun erken safhasına ilişkin titiz bir çalışmadır. Yazar şu ana kadar çalışılmamış oldukça ilginç bir konuyu ayrıntılı olarak tasvir etmektedir. O, önce, klasik-öncesi dönemde ve klasik dönemde meselenin işlenişini kısaca ortaya koyuyor. Her ne kadar İslam araştırmacıları büyük ihtimalle sıkça tekrarlanan *el-asl hüve'l-hurriyye* (esas olan özgürlüktür) ilkesini biliyor olsalar da, onlar özgürlüğün kaybedilmesi sorununu nadiren tartışmışlardır. Kitabının kapsamlı ikinci ana-bölümünde yazar, Şeriat'ın tedvin-öncesi döneminde borç-bağı olan kişilerle ilgili pek çok erken dönem alimden alıntılar yaparak oldukça ayrıntıya inmekte ve sonradan ihmal edilen son derece ilginç bir tartışmayı yeniden inşa etmektedir. Özellikle o, Peygamber'in hür bir borçluyu köle olarak satarken tasvir edildiği meşhur *surrak* olayını betimlemiş ve ardından tahlil etmiştir. Üçüncü bölümde yazar, İslam öncesi Doğu hukuklarında hür bir kişinin özgürlüğünü yitirmesi meselesini ve onların İslam hukukunun gelişimine muhtemel etkilerini incelemektedir. Schneider'in İslam hukukunun kökenine yaklaşımı görüldüğü gibi Motzki'nin yukarıda sözü edilen yaklaşımından farklıdır ama onunki de sağlam temellendirilmiştir.

Son olarak Gerhard Conrad'ın katkısından söz etmek istiyorum: *Die Qudat Dimasq*. Bu çalışma arkaik (eski ve ilkel) bir hukuk bilimi safhasını temsil eden Evzâî hukuk okuluna ilişkin bir çalışmadır. Bu mezhep bugüne ulaşmamıştır. Conrad'ın Suriye hukuk biliminin şahsiyetleri ve tarihine ilişkin kitabı, bana daha yoğun bir araştırma için faydalı bir temel gibi görünüyor. Çünkü, onun sözünü ettiği yargıçlar listesi bazen çok belirsiz kalsa da, onun en erken edebi kaynakları inşası son derece başarılıdır.

2. İslam Hukukunun Genel Uygulamaları

Brgit Krawietz'in *Die Hurma* hakkındaki doktora tezi, İslam hukukunun genel uygulamalarına dair Alman yayınları arasında gerçek bir mücevh gibidir. Hatta onun çalışmalarının tüm dünyada yakın dönemlerde yapılan İslam hukuku sorunlarına ilişkin çalışmaların en iyilerinden biri olduğunu bile söyleyebiliriz. Krawietz'in *hürmet* (insanın fiziki saygınlığı) kavramına dair ulaştığı kanaatler ilgili kaynakların eksiksiz bir incelemesine dayanmaktadır. Bu terimin kullanılışı, Krawietz'in, Avrupalı yöntemleri metinlere empoze etmeden İslam hukuk düşüncesinin kendine özgü yönlerini anlayabilmek için ciddi bir gayret içinde olduğunu gösteriyor. O *hürmet* kavramını daha anlaşılır kılabilmek için, çok çeşitli konuları içeren fetva edebiyatına başvurur. Ele aldığı meselenin üzerinde ve ötesinde, onun araştırması İslam hukukunun modern dönemlere özgü hususiyetleri ve bu hukukun muhtemel ana gelişim hatlarına dair yeni ufuklar öneriyor. O, kısmen nadiren elde edilebilen bir dizi işleyen içtihat (hukukî akıl yürütme) sürecine tanıklık etme fırsatı bulmuştur.

Peter Scholz'un *Malikitisches Verfahrnsecrecht* (Maliki Usul Hukuku) adını taşıyan kitabı, sadece Berlinli bir mahkeme yargıcı tarafından yazılmış olmasından dolayı son derece ilginçtir. Yazar, 12. yüzyıla kadar Maliki hukukunda kadar yazılmış tüm önemli eserlere dayanarak, medenî ve cezaî davalarda izlenen usullerin son derece ayrıntılı ve ikna edici bir tahlilini sunmakta ve aynı zamanda bunları bugün Alman mahkemelerinde uygulanan usul kurallarıyla mukayese etmektedir. Bu çalışma gerçekten Müslüman dünyada yüzyıllar önce mevcut olan mahkemelerin işleyiş mekanizmasına ilgi duyan herkes için taze fikirler ortaya koymaktadır.

Irene Schneider'in *Das Bild des Richters in der "Adab al-Qadli"-Literatur* (Edebü'l-Kâdi Edebiyatında Yargıç İmajları) adlı yargıçların konumu ve özellikle davranışları (*edeb*) konusundaki edebiyatı bir şeklini çalışıyor. Schneider'in çalışması sekizle onüçüncü yüzyıl arasındaki ilgili literatürü esas almaktadır. Yazar, başka şeyler yanında, şu sorunları ele alır: yargıç olmak için gereken nitelikler, davaların işleyiş usulleri ve kararın alınmış biçimi, bir yargıcın atanması ya da görevden alınması, yargıçlarla yöneticiler arasındaki ilişkiler. Kısaca kitap son derece yararlı olup konunun pek sık görülmeyen kapsamda bir incelemesini vermektedir.

Christian Müller, bir Endülüs şehri olan Kurtuba'da (Córdoba) 1064-1072 yılları sırasındaki kazaî (yargısal) uygulamanın ayrıntılı bir çalışmasını takdim eder: *Gerichtspraxis im Stadtstaat Córdoba*. Onun tahlilleri Yargıçlar Konseyi'yle ilgilidir; bu konsey farklı yargı sistemleriyle ilgili mahkemeler tarafından ele alınan davalar hakkında genellikle tartışmalı yorumlarda bulunmaktaydı. O, Kurtuba'nın yargı sistemine ve toplumsal ve ekonomik hayatına ilişkin ilginç yeni ufuklar getirmektedir. Tahlil edilmiş metinler yargıçlarla hükümetin yetki alanlarını arasında kesin bir sınır çizme imkanı ver-

mektedir. Yazar, -Osmanlı-öncesi bir bağlam ilk kez- İslam hukuku, hukuk sisteminin temel bir unsurunu teşkil edecek şekilde Kurtuba'da yargı sisteminin tüm düzeylerinde kabule mazhar olmuştur.

Beate Andelshauer'in *Schlachten im Einklang mit der Scharia* (Şeriata göre hayvan kesme) oldukça pratik bir gündemi olan ve gerçekten bir boşluğu dolduran bir konuyla ilgilidir. Çünkü konu Gräf'in 1959'da yayınlanan *Jagbeute und Schlachtvieh im islamischen Recht* (İslam hukukunda avlanma ve hayvan kesme) isimli büyük eserinden beri yeterince tartışılmamıştır. (Bugün Avrupa'da *halal* adı verilen hayvanların boğazlanma kuralları -yani İslam hukuk kurallarına göre hayvanların bayıltılmadan boğazlarının kesilmesi meselesi- bugün iki nedenden ötürü önemlidir. Birincisi, Avrupalı ve Amerikalı (sosis de dahil) et ihracatçıları, Suudi Arabistan veya Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelere ürünlerini satmak istediklerinde bir sorunla karşılaşmaktadırlar, zira onlardan Helal Boğazlama Sertifikası adı verilen bir belge istenmektedir. İkincisi, Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanlar genellikle da buralarda hayvanlarını Şariatın koyduğu boğazlama kurallarına uygun bir biçimde kesmek istiyorlar. İşte bu kitap söz konusu meseleye dair Alman mahkemelerinde görülmüş bir çok dava içermektedir. Yazar meselelerin ilgili olduğu sorunları açık ve net bir tarzda ortaya koymaktadır; ancak o, meseleyi sadece Şariat açısından ele almamıştır. Almanya'da ve başka memleketlerde, hatta Yeni Zelanda gibi çok uzak bir ülkede yürürlükte olan tüm ilgili hukuki açıları ve yönleri incelemiştir. Aynı şekilde o, veteriner sorunlar ve dini-bütün Müslümanların kabul edebileceği hayvan boğazlama yöntemlerini de tartışmaktadır. Andelshauer'in eseri İslam'da ayvan boğazlamaya ilişkin son derece faydalı bir el-kitabıdır.

Şûra (danışma) ile ilgili tartışmalar özellikle Arap Körfez İşbirliği Konseyi'nde birkaç yıldan beri tartışılan bir konudur. Örneğin, Suudi Arabistan, 1992'de Danışma Meclisi yasası (*nisâmü'l-meclisi's-şûrâ*) çıkarmıştır. Bu türden yasalar, anayasa hukukunun olmadığı durumda bir anlamda onun yerini almaktadır. *Die Zeitgenössische Diskussion um den islamischen Beratungsgedanken* (İslam Şura Kavramına İlişkin Çağdaş Tartışmalar) adlı eserinde Roswitha Badry konuyu bir Müslüman alim açısından sunmaktadır. Önce o sorunu seçilmiş klasik ve klasik-sonrası temel eserler aracılığıyla değerlendirir ve ardından çağdaş yoruma daha ayrıntılı bir şekilde yoğunlaşır. Sonra o, bugünün İslam ülkelerinde şura kavramının farklı algılanışlarına ilişkin çok değerli bir tasvir sunar. Onun konuya ilişkin etraflı incelemesi bana göre Batılılar tarafından yapılmış çalışmalar içinde en iyisidir.

Schichtengesellschaft und islamisches Recht (Sınıflı Toplum ve İslam Hukuku) adlı çalışmasında Rainer Osswald, Moritanya'daki toplumsal tabaka sorunlarını, onaltıncı yüzyıldan ondokuzuncu yüzyıla kadar olan zaman diliminde verilmiş bazı fetvalar (*nevâsîl*) ışığında incelemektedir. Bildiğim kadarıyla, Osswald, Batı Sahra hukuk edebiyatını ayrıntılı bir biçimde incele-

yen tek Batılı bilim adamıdır. Kitap oldukça ilginç olup okuyucuya yeni ufuklar sunmaktadır.

Burada *Lexxikon der Islamischen Welt* (İslam Dünyası Sözlüğü) adlı çalışmanın Klaus Kreiser ve Rotraud Wielandt tarafından hazırlanan ikinci edisyonuna dikkat çekmek istiyorum. Yaklaşık elliden fazla yazar tarafından yazılmış bu çalışmanın maddelerinin oldukça yekun tutan bir bölümü (irtidat, fetva, ceza hukuku, evlilik, müfti, uluslararası hukuk, kadılar, hukuk bilimi, genel olarak hukuk, hukuk okulları vs. gibi) hukukî sorunlarla ilgilidir. Her bir madde ilgili eserlerin kısa ve faydalı bir bibliyografyasını da ihtiva eder.

3. Borçlar Hukuku ve Ticarî İşlemler

Borçlar hukuku ve ticarî işlemler Otto Spies ve Erich Pritsch zamanından beri Almanya'da büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Bu nedenle söz konusu alana ilişkin bir kaç yayını sunabilmek beni mutlu ediyor. Bunlar genellikle iki sorun etrafında dönmektedir: *riba* (fazlalık) ve *ğarar* (risk), yani ticari ve hukuki terimlerle konuşmak gerekirse faiz ve (kesin olmayan şartlara bağlı olması sebebiyle) sigorta sözleşmelerindeki risk faktörü.

İslam dünyasındaki hakim anlayışa göre *riba* sadece tefecilik anlamına gelmemekte, aynı zamanda o her türlü faiz işlemi de (borç faizi, bir hukukî-malî sorumluluğun yerine getirilmemesinden veya ihmalden doğan faiz ve ayrıca hukukî faiz oranını da) içine almaktadır. Bu hukukî görüşün makul olmadığı ileri sürülebilir, çünkü bu görüş, geçmiş asırlarda, bugünkülerle aynı hukukî kaynaklara dayalı olarak İslam hukukunu uygulayan Doğu'daki mahkemelerde karara bağlanmış davalar tarafından genel olarak onaylanmamaktadır. Benim görüşüme göre, burada muhtemelen sadece birkaç iki veya üç on-yıl boyunca hukukî terimlerle tartışılmış, salt bir siyasî ya da belki de dinî bir sorunla karşı karşıyayız. Bu açıdan yüzyıllar önce formüle edilmiş İslam alimlerinin görüşleri genellikle ne geçmişteki ne de yakın zamanlardaki bir hukuk pratiğini yansıtıyor. Örneğin Arap dünyasında yürürlükte olan pek çok Medenî Kanun ve tüm Ticarî Kanunlara baktığımızda faize izin verildiği sonucuna varıyoruz. Müslüman alimlerin ve kısmen politikacıların, Avrupalı kaynaklardan alındığı açık olan bu hukukî kaynakları ve mahkemelerce ve sulh kurullarınca onlara dayalı olarak karara bağlanan davaları eleştirdiklerinin farkındayım. Bugün çeşitli görüşlere mensup köktencilere, sadece karşı bir yorum ileri sürerek, uygulanmakta olan söz konusu kuralların İslâmî olmadığını ima etmektedirler. Burada ayrıntıya gitmek sizin şunu söyleyebilirim: Bu iddia, klasik ve klasik-sonrası Müslüman alimlerin hukukî ilkeleriyle pek örtüşmemektedir.

Johannes Christian Wichard *Zwischen Markt und Moschee* (Cami ile Pazar Arasında) adlı önemli katkısı bana göre bu alanda verdiğim bibliyografyanın en önemli yayınıdır. Bu aslında, özellikle Hanefî mezhebindeki ama aynı zamanda diğer mezheplerdeki İslam sözleşmeler hukukunun (başlıca

mal satış sözleşmesinin), kökenlerine ve teşekkül dönemi olarak adlandırılan yüzyılların sonuna kadar gelişimine ilişkin harika bir çalışmadır. Bir hukukçu olan yazar önce, İslam dünyasında din ile hukuk arasındaki ilişkinin bir genel değerlendirmesini yapıyor. Ardından sivil hukuk ülkelerinde borçlar hukukunun genel kısmı adı verilen konunun parlak bir anlatımını sunuyor (yani, genel olarak hukukî işlemlerden doğan borçlar, sözleşme hürriyeti, borç ve alacakların transferi, borçların ikrarı, risk (*ğarar*) içeren sözleşmeler, *ribanın* yasaklanması, paranın hukukî anlamı gibi konular). Üçüncü aşamada, Wichard, İslam hukuk sisteminde borçlar hukukunun genel kısmının olmaması nedeniyle hemen hemen İslamî sözleşme hukukunun standart sözleşmesi olarak varsayılan mal satış sözleşmesinin (*bey'*)en önemli özelliklerine ilişkin mükemmel derinlikli bir tahlil sunuyor. Tabiatıyla, benim bu görüşümün bazı Müslüman yazarlarca eleştirileceğini çok iyi biliyorum; çünkü onlar Şeriat kaynaklarından (sadece sözleşmeler hukuku değil) bir sözleşme hukuku geliştirilebileceği düşüncesindedirler. Bu bakış açısının sorunu, genellikle bu fikri desteklemek için atıfta bulunulan (İbn Teymiyye gibi) bazı Hanbelîler de dahil seleflerinin, tam da böyle bir şey yapmamış olmalarıdır.

Florian Amereller, *Hintergründe des "Islamic Banking"* (Backgrounds of Islamic Banking) adlı çalışmasında, klasik eserlerdeki *riba* ve para ödünç vermenin faydalı bir tasvirini yapmakta ve aynı zamanda *müftülerin* (kendilerine sorulan sorulara bağlı olarak aşağı yukarı bağlayıcı hukukî görüş belirten İslam hukuku uzmanlarının) modern yorumlarına da işaret etmektedir. Amereller ardından *ribadan* kaçmak için *icthâd'*in (hukukî akıl yürütmenin) kullanılması imkanlarına değinmekte ve son olarak bazı Arap ülkelerindeki (özellikle Kuveyt, Suudi Arabistan, ve Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki) faiz kanunlarının genel bir anlatımını yapmaktadır. Diğer yandan, Katrin Schmauder'in *Das Darlehen im syrischen Kulturraum* (Sur, ye Medeniyet Havzasında Ödünç Para Verme) adını taşıyan eserinin temel olarak Suriye'ye bir aşk ilanı olduğu inkar edilemez; bu özelliğiyle o bana ilginç gelse bile daha fazlasını hak etmemektedir, çünkü bu eser bizim şu ana kadar *riba* ile ilgili bildiklerimizin ötesinde bir şey ihtiva etmiyor.

Kilian R. Bälz, *Versicherungsvertragsrecht in der arabischen Staaten* (Arap Devletlerinde Sigorta Sözleşmeleri Hukuku) adlı çalışmasında uzman bilgisiyle ayrıntılı olarak yakın zamanlarda yürürlüğe giren Mısır ve Ürdün sigorta kanunlarını karşılaştırmaktadır; daha yeni olan Ürdün kanunu (1976) 1948 tarihli Mısır kanunundan daha İslamîdir. Kitabının ilk bölümünde o, İslam hukukundaki sigorta ile ilgili (İbn Âbidîn ile başlayan) geleneksel tavrı geniş ve ayrıntılı bir biçimde inceler. Arap dünyasındaki sigorta kanunları konusunda uzman olmayan İslam araştırmacıları bu kitabı okunmaya değer bulacaklardır. Benjamin Jokisch'in *Islamisches Recht in Theorie und Praxis* (Teori ve pratikte İslam hukuku) adını taşıyan eseri, onun Hanbelîlerin satış akdini ortaya koymak yönünde gösterdiği çabalardan dolayı

burada söz edilmeyi hak etmektedir. Bugünkü Katar ve Suudi Arabistan'da hakim olan bu mezhebin hukukî kuralları Batı'da çok iyi bilinmemektedir. Katar'dan farklı olarak Suudi Arabistan'da bir medenî kanun yoktur. Şeriat mahkemeleri ilke olarak Hanbelî mezhebi hukukunu uyguluyorlar; zira onlar tarafından görülen davalarda uygulanabilecek sadece istisnaî olarak ilgili yasalar mevcuttur. Bu sebeple, Hanbelî hukuk alimlerinin önemli eserleri bu ülkede tekrar tekrar yayınlanmaktadır. Örneğin 1999'da İbn Kudâme'nin *el-Muğnî* adını taşıyan eserinin dördüncü tahlikli neşri yapılmıştır. Bu arada Suudi Arabistan Şeriat mahkemeleri şimdilerde kanun haline getirilmiş usul kurallarına uymak zorundadırlar. Bu 1989 tarihinde yürürlüğe giren Şeriat Medenî Usul kanunu olup sadece geleneksel İslam hukuku usul kurallarını içermemektedir. Ticari ve ekonomik hukuk alanında, sadece Şikayet Divanı (*Diwanü'l-Mezâlim*) adı verilen kurum tarafından veya (iş hukuku veya çek-sent hukuku ile ilgili davalarda) diğer özel mahkemelerce kendi yetki alanlarındaki davalarda uygulanabilen başka usul yasaları da mevcuttur.⁵

O halde Hanbelî hukuk kurallarına dair bilgiler sadece bilim adamları için değil aynı zamanda Suudi Arabistanlı tüccarlarla ve şirketlerle ilişkide olan hukuk uygulayıcıları yahut işadamları için de önemlidir. Çünkü Suudi Arabistan'da hukukî davaların rapor edilmesi hemen hemen hiç bilinmeyen bir usuldür. Jokisch, ünlü Hanbelî alimi İbn Teymiyye'nin satış hukukuna dair 16 fetvasını tahlil etmekte ve onları farklı bakış açılarından oluşan çok iyi temellendirilmiş bir yönteme oturtarak işlemektedir.

Bir İslam araştırmacısı olan Reiner Oswald, *Pacta sunt servanda?* adlı kitabında son derece ilginç bir oldukça ilginç bir konuyu ele alıyor. O, Mâlikî kaynakları esas alarak, tereihen şahitler huzurunda yapılmış bağlayıcı olmayan beyanlarla (*ma bi-yedi*) "pacta sunt servanda (anlaşmalara uyulmadır)" şeklinde bilinen hukukî ilke arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Onun incelemesinin odak noktası, Mâlikî hukukundaki, eşin veya borçlunun önceden yapılmış gizli bir deklarasyonla (muvazaalı bir biçimde) sözleşme veya evlilikten doğan yükümlülüklerinden kaçmaya çalışması olgusudur. Kaynakları (ki bunlar başlangıcından 1933'e kadar Mâlikî hukukudur) o türden sorunlarla ilgilendiği için o, esas olarak evlilik hukukuna eğilmiştir. Kitap gerçekten okunmaya değerdir, çünkü Oswald, daha önce bu ölçekte değerlendirilmeye alınmamış son derece bol sayıda hukukî kaynağa dayanarak, oldukça ayrıntılı bir tahlil sunmaktadır. Kitabı okuduktan sonra, okuyucu, en azından Mâlikî hukukunda, sonuçlandırılmış sözleşmelerden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesi gereğinin şeklindeki çokça tekrarlanan Kur'anî kuralın geçerliliği olup konusunda tereddüde kapılmaktadır (örneğin, Kur'an, 5:1; 9:4).

⁵ Bk. Hilmar Krüger, *Arabische Staaten-Gesetzesübersichten*, 89-98) (7. bs. Köln: Bundesstelle für Aussenhandelsinformation 1999).

Üretken bir İslam araştırmacı olan Rüdiker Lohlker son on yılda üç yayına imza attı. İlki 1991'de yayınlanmıştır; *Der Handel in malikitischen Recht* (Mâlikî Hukukunda Ticaret) adı, ne yazık ki aldatıcıdır. Onun kitabı ticaret hukukunun genel sorunlarıyla ilgilenmez, aksine Mâlikî satış hukukunu konu eder. Lohlker'in konuya dair değerlendirmeleri sağlam ve güvenilirdir. Onun ikinci kitabı, *Schari'a und Modern* (Şeriat ve Modern Zamanlar), 1996'da yayınlandı. Lockler'e göre, bu som kitabının bir yan-ürünüdür; son kitabı, yani *Das islamische Rechte im Wandel* (İslam Hukuku ve Değişim) adlı Habilitationsschrift'i (akademide öğretim üyesi olabilmek için yazılan tez) 1999'da yayınlandı. *Schari'a und moderne*'de Lohlker kürtaja dair bazı yaklaşımları yayınlamıştır. O yine İslam hukukunda sigorta ve faize dair bazı faydalı kaynakları da yayınlıyor; örneğin o, ez-Zerka'nın sigorta sözleşmesine dair görüşlerini ve el-Esmâvî'nin ve el-Hatîb'in riba ve faize dair çalışmalarını, fazla ayrıntılı yorumlar eklemeksizin yayınlamıştır. Onun sıkça tekrar ettiği "İslam hukuku az gelişmiş bir hukuk sistemi değildir" iddiası bilgili ve makul hiç bir hukukçu tarafından inkar edilemeyecek bir sağduyulu yaklaşımdır. *Islamische Recht in Wandel* ise geçmişteki ve modern Mısır'daki riba (tefecilik ve faiz) konusunda son derece kapsamlı bir çalışmadır. Yazar İslam hukukundaki bu olgunun aşağı yuları tüm veçhelerini tahlil etmektedir. Maalesef o kolay okunabilen bir çalışma değildir. Onun çok sayıdaki konu-dışı yorumlarının bir kısmı gereksizdir, çünkü bunlar her hangi bir yenilik getirmemektedir ve onun kullandığı hukukî terminoloji de her zaman kesin ve net değildir. Bununla birlikte, kitap dünyanın her yerinde bugün yoğun olarak tartışılan bir soruna ilişkin değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

4. Eşya ve Miras Hukuku

Vakıflar hukuku bugün çeşitli yazarların ilgisini çekmektedir. Andreas H.E. Kemke, modern zamanların Mısır'ındaki müesseselerle ilgili İslam hukuku bilgisinin genel bir değerlendirmesini vermektedir: *Stiftungen im muslimische Rechtsleben des neuzeitlichen Ägypten* adlı çalışması konuyla ilgili ünlü Muhammed Abduh'un (ö. 1905) hukukî görüşlerini (fetvalarını) incelemektedir. Franz Kogelmann'ın *Islamische fromme Stiftungen und Stat* (İslamî Hayır Kurumları ve Devlet) adlı çalışması, ondokuzuncu yüzyıldan 1937'ye kadar, Fas'ta vakıf dinî kurumuyla devlet arasındaki değişen ilişkileri ele almaktadır.

İslam miras hukukuna ilişkin çalışmalar için, genel olarak, miras hukukunu şahıs hukuku ile bağlantılı bir biçimde işleyen aile hukuku eserlerinin ilgili bölümlerine okuyucu başvurmalıdır. Bilebildiğim kadarıyla Almanya'da salt miras hukukuna eğilen sadece tek bir kitap vardır. Annelies

Glander yakınlarında Yemen miras hukukuna dair eserini İngilizce olarak yayınlamıştır.⁶

5. Ceza Hukuku

İslam ceza hukuku Almanya'da hiçbir zaman çok ilgilenilen bir konu olmadı. Bununla birlikte bu alanda iki ilginç eserden söz etmek zorundayım. Olaf Köndgen *Das islamisierte Strafrecht des Sudan* (Sudan İslâmîleştirilmiş Ceza Hukuku) adlı çalışmasında Sudan ceza hukukunun başlangıçtan 1991 yılının sonuna kadar kapsamlı bir tasvirini sunar. Muhtemelen çok iyi bildiği gibi, Sudan hukuku, 1983'te Başkan Numejri tarafından bu alanda Şeriat'ın ilan edilmesi özelliğiyle genellikle bilinir. Sudan Cumhuriyeti'nde İslam hukukunun İslâmîleştirilmesi, başka sebepler yanında, ülkenin Müslüman olmayan Güney'i ile uzlaşılmasının önündeki bir engeldir. Tüm bu konular ayrıntılı olarak işlenmiştir. İslam ceza hukukunun gelişimiyle ilgilenen herkes bu kitaba başvurmalıdır.

Max Planck Yabancı ve Uluslararası Ceza Hukuku Enstitüsü'nden (Freiburg) Silvia Tellenbach, İran İslam Cumhuriyeti'nin ceza yasalarını Farsça aslından Almanca'ya çevirisini yapmış ve yayınlamıştır. *Strafgesetze der Islamischen Republik Iran* (İran İslam Cumhuriyeti'nin Ceza Kanunları) adlı yayınında o, İran ceza hukukuna dair özet bir giriş de sunmaktadır. İslam ceza hukukunun uygulanması bir İslâmî devletin belki de en merkezi niteliğidir. Bu sebeple onun tam çevirisi ve eklediği açıklayıcı yorumlar o alandaki söz konusu gelişmeleri anlamak için büyük bir öneme sahiptir.

6. Aile Hukuku ve Kadınların Rolü

Aile ilişkileri hukuku, bizim uluslar arası özel hukuk kurallarımıza göre Orta Doğu kanunlarının bu alanda genellikle uygulanması gereğinden dolayı, Alman mahkemelerindeki uygulamaların ilgi odağını teşkil etmektedir. Aile hukuku nispeten dine daha yakındır, çünkü bu alanın bir çok cephesi Kur'ân tarafından düzenlenmiştir. Aile hukuku ve toplumsal davranış kuralları Müslüman dünyada açıkça iç içe geçmiş durumdadır. Bu nedenle genelde İslam aile hukuku ve veya özel olarak aile ilişkileri hukukunun belirli alanlarına ilişkin tüm dünyada hukukçular ve İslam araştırmacıları tarafından yayınlanan edebiyat oldukça zengindir.

Das Personalstatut arabischer Länder (Arap Ülkelerinde Şahıs Hukuku) adlı çalışmasında, Hans-Georg Ebert aile ilişkileri ve mirasla ilgili hukukun durumu hakkında oldukça eğitici bir genel değerlendirme yapar. Her iki alan da (aile ve miras) Müslüman dünyada ahvali şahsiye (kişisel statü) hukukunun özünü teşkil etmektedir. Yazar önce İslâmîleştirme ve

⁶ Annelies Glander, *Inheritance in Islam. Women's Inheritance in Sana'a (Republic of Yemen), Law, Religion, and Reality* 141 (Frankfurt: P. Lang 1998) (ISBN: 3-631-34-80-X).

sekülerleşme bağlamında İslam aile hukuku sorununu ele alır. Sonra o, tartışmayı İslam hukuku ile insan hakları arasındaki ilişki çerçevesinde sürdürür (cinsiyet eşitliği, vs.). Bana göre çok daha önemlisi onun hemen hemen tüm Arap ülkelerinde yürürlükte olan ilgili kanunların tasvirini yaptığı bölümdür. Sistematik kısımda o, evlilik, boşanma, aile ilişkileri ve velayet konularını tartışır. O kitabı, şahıs hukuku alanındaki hukukî gelişmelerde içkin olan eğilimlerin genel hatlarını tespit ettiği bir bölümle bitirir. Kısaca, onun çalışması, bu türden hukukî sorulara ilgi duyan herkes için, küçük ve faydalı bir el kitabı olarak, son derece faydalıdır.

Silvia Kuske ve Bettina Dennerlein, hemen hemen aynı zamanlarda, Cezayir aile ilişkileri ve miras hukukuna dair çalışmalar ürettiler. Kuske, okunması kolay *Reislamisierung und Familienrecht in Algerien* (Cezayir'de Aile Hukukunun Yeniden İslâmîleştirilmesi) adını taşıyan eserinde, Mâlikî hukukunun Cezayir Aile Kanunu'na olan etkisini araştırmaktadır. *Islamisches Recht und soziale Wandel in Algerien* (Cezayir'de İslam Hukuku ve Toplumsal Değişme) adlı eserinde, Dennerlein biraz farklı bir yaklaşım benimseyerek, 1962'deki bağımsızlıktan başlayarak, Cezayir şahıs hukukunun (aile ve miras hukuku) gelişimine ilişkin bir çalışma takdim eder. O, sadece yasaları değil, aynı zamanda, toplumsal bağlamı göz ardı etmeden, Cezayir mahkemeleri tarafından karara bağlanan davaları ve ilgili hukukî edebiyatı da dikkate almıştır. Bu yazarlar, eleştirel bir değerlendirmeyle İslam hukukunun Cezayir hukuk düzenine eklenmesinin çerçevesini çıkararak, uygulanan kanunların hangi şekillerle daha İslâmî bir biçim aldığını ortaya koymaktadırlar. Yukarıda sözü edilen kitaplar Cezayir şahıs hukukunun eksiksiz bir genel değerlendirmesini vermektedirler.

Anna Würth'ün *Ash-Shari'a fi Bab al-Yamcan* adlı çalışması Yemendeki bir mahkemenin uyguladığı aile hukukuna ilişkin ayrıntılı bir eserdir. Bu ülke, İslam araştırmacıları ve hukukçuları tarafından genellikle ihmal edilmiştir; bunun muhtemel nedeni ilgili hukuk kaynaklarına ulaşmanın nispeten burada daha zor olmasıdır. Yazar, önce 1992'de birleşen Yemen'in Ahval-i Şahsiye Kanunu'na kadar, Yemen aile kanunlarının (hem Kuzay hem de Güney'de) gelişimine ilişkin genel bir değerlendirme yapar. Ardından bu kanunun evlenme ve boşanmaya ilişkin muhtevasını tasvir eder. Kitabının en önemli kısımları şu konuları işlemektedir: Yemen mahkemelerince karara bağlanan davalar, bu davalarda müdahil olan kişilerin toplumsal durumları, nafaka talepleri gibi hastalıklı evlilik-içi ve evlilik-sonrası ilişkiler. Kitap büyük bir önemi haizdir, çünkü Yemen dışında kimse orada uygulanmakta olan kanunlara aşına değildir. Birkaç hukukçu ilgili yasaları biliyor olabilirler, ama Yemen mahkemelerindeki uygulama ile ilgili hemen hemen kimse bir şey bilmiyor. Würth'ün kitabı bu açıdan kesinlikle bir boşluğu doldurmuştur.

Bir hukukçu olan Hans-Georg Pauli, *Islamisches Familienund Erbrecht und Ordre Public* (İslam Aile İlişkileri ve Miras Hukuku ve Kamu Politikası)

adlı doktora tezinde, mahkemelerin İslam hukuku kurallarını uygulamak durumunda kaldığında ortaya çıkan Alman kamu politikası problemlerini değerlendirmektedir. Açıkçası öyle anlaşılıyor ki, her İslamî hukukî kuralın Almanya'da değiştirilmeden aynen uygulanması mümkün değildir. Örneğin, Alman mahkemelerinin, erkeğin boşama yetkisini kullanması yoluyla boşanma (*talak*), velayet davalarında erkeğin hakim olması, miras davalarında cinsiyet ayrımı kurallarını uygulamasına izin verildiği takdirde Alman kamu politikası yara alacaktır. Bu hukuk alanına ilgi duyan herkesin, ilgili hukukî davaların durumuna genel ve tam bir bakış sunan bu çok iyi tertip edilmiş esere bakması gerekir.

Bruno Menhofer'in *Religiöses Recht und internationales Privatrecht* (Dini Hukuk ve Uluslar arası Özel Hukuk) adlı çalışması, aile içi ilişkiler ve miras meselelerinde Mısır ve Almanya'daki İslam hukukuna ve Hıristiyan toplumların hukuklarına ilişkin uygulamalara dair mükemmel bir çalışmadır. Andreas Börner'in *Die Anerkennung ausländischer Titel in den arabischen Staaten* (Arap Devletlerinde Yabancı Mülkiyet Haklarının Tanınması) adlı çalışması da bu bağlamda söz edilmesi gereken bir kitaptır. Ancak bu çalışma tabiatıyla Uluslar arası usul hukukuna dair bir çalışma olduğundan İslam hukuku burada nihaî bir rol oynamaz. Bununla birlikte, o boşanma, velayet gibi konularda yabancı mahkeme kararlarının tanınmasına dair bazı sorunlara da değinmektedir; ve aynı şekilde o, özellikle Suriye, Ürdün, Mısır ve Lübnan'da İslam hukukunun kamu politikasının bir parçası olarak yargı uygulamalarında kullanılmasına da eğilmiştir.

7. Anayasa Hukuku ve İnsan Hakları

Bu alt-başlık altında Gudrun Krämer'in *Gottes Stat als Republik* (Bir Cumhuriyet olarak Allah'ın Devleti) adlı eserinden söz etmek istiyorum. Yazar, İslam dünyasındaki insan hakları ve ilgili meselelerin halihazır durumunu ele almadan önce, Şeriat ve siyasal düzen, İslâmî siyasal düzenin temel esasları, yönetimin sınırları ve (*şura* kavramı da dahil) katılım konularında etraflı bir tasvir sunar. Kitap, çeşitli kişi ve kurumlarca hazırlanan İslam anayasa taslaklarıyla ilgili bir ilave de ihtiva etmektedir. Krämer'in parlak son derece mükemmel çabaları sayesinde, şu anda elimizde, bir İslam araştırmacısı tarafından siyaset bilimi bakış açısıyla kaleme alınmış bu konulara ilişkin harika bir tahlile sahibiz.

Almanca'da insan haklarına ilişkin iki standart eser vardır. Lorenz Müller, *Islam und Menschenrecht in arabo-islamischen Staaten* (İslam ve İnsan Hakları) adlı eserinde, "İslamcı, laikçi ve modernist" İslam'da insan hakları fikrini üç bölüm halinde genişçe tartışmaya başlamadan önce, terimleri ve temel bazı soruları genel hatlarıyla açıklar. Mark Krieger de bu konuya *Menschenrechte in arabo-islamischen Staaten* (Arap-İslam Devletlerinde İnsan Hakları) adlı çalışmasıyla faydalı ve kapsamlı bir katkı da bulunmuştur.

sekülerleşme bağlamında İslam aile hukuku sorununu ele alır. Sonra o, tartışmayı İslam hukuku ile insan hakları arasındaki ilişki çerçevesinde sürdürür (cinsiyet eşitliği, vs.). Bana göre çok daha önemlisi onun hemen hemen tüm Arap ülkelerinde yürürlükte olan ilgili kanunların tasvirini yaptığı bölümdür. Sistematik kısımda o, evlilik, boşanma, aile ilişkileri ve velayet konularını tartışır. O kitabı, şahıs hukuku alanındaki hukukî gelişmelerde içkin olan eğilimlerin genel hatlarını tespit ettiği bir bölümle bitirir. Kısaca, onun çalışması, bu türden hukukî sorulara ilgi duyan herkes için, küçük ve faydalı bir el kitabı olarak, son derece faydalıdır.

Silvia Kuske ve Bettina Dennerlein, hemen hemen aynı zamanlarda, Cezayir aile ilişkileri ve miras hukukuna dair çalışmalar ürettiler. Kuske, okunması kolay *Reislamisierung und Familienrecht in Algerien* (Cezayir'de Aile Hukukunun Yeniden İslâmîleştirilmesi) adını taşıyan eserinde, Mâlikî hukukunun Cezayir Aile Kanunu'na olan etkisini araştırmaktadır. *Islamisches Recht und soziale Wandel in Algerien* (Cezayir'de İslam Hukuku ve Toplumsal Değişme) adlı eserinde, Dennerlein biraz farklı bir yaklaşım benimseyerek, 1962'deki bağımsızlıktan başlayarak, Cezayir şahıs hukukunun (aile ve miras hukuku) gelişimine ilişkin bir çalışma takdim eder. O, sadece yasaları değil, aynı zamanda, toplumsal bağlamı göz ardı etmeden, Cezayir mahkemeleri tarafından karara bağlanan davaları ve ilgili hukukî edebiyatı da dikkate almıştır. Bu yazarlar, eleştirel bir değerlendirmeye İslam hukukunun Cezayir hukuk düzenine eklenmesinin çerçevesini çıkararak, uygulanan kanunların hangi şekillerle daha İslâmî bir biçim aldığı ortaya koymaktadırlar. Yukarıda sözü edilen kitaplar Cezayir şahıs hukukunun eksiksiz bir genel değerlendirmesini vermektedirler.

Anna Würth'ün *Ash-Shari'a fi Bab al-Yaman* adlı çalışması Yemendeki bir mahkemenin uyguladığı aile hukukuna ilişkin ayrıntılı bir eserdir. Bu ülke, İslam araştırmacıları ve hukukçuları tarafından genellikle ihmal edilmiştir; bunun muhtemel nedeni ilgili hukuk kaynaklarına ulaşmanın nispeten burada daha zor olmasıdır. Yazar, önce 1992'de birleşen Yemen'in Ahval-i Şahsiye Kanunu'na kadar, Yemen aile kanunlarının (hem Kuzay hem de Güney'de) gelişimine ilişkin genel bir değerlendirme yapar. Ardından bu kanunun evlenme ve boşanmaya ilişkin muhtevasını tasvir eder. Kitabının en önemli kısımları şu konuları işlemektedir: Yemen mahkemelerince karara bağlanan davalar, bu davalarda müdahil olan kişilerin toplumsal durumları, nafaka talepleri gibi hastalıklı evlilik-içi ve evlilik-sonrası ilişkiler. Kitap büyük bir önemi haizdir, çünkü Yemen dışında kimse orada uygulanmakta olan kanunlara aşına değildir. Birkaç hukukçu ilgili yasaları biliyor olabilirler, ama Yemen mahkemelerindeki uygulama ile ilgili hemen hemen kimse bir şey bilmiyor. Würth'ün kitabı bu açıdan kesinlikle bir boşluğu doldurmuştur.

Bir hukukçu olan Hans-Georg Pauli, *Islamisches Familienund Erbrecht und Ordre Public* (İslam Aile İlişkileri ve Miras Hukuku ve Kamu Politikası)

adlı doktora tezinde, mahkemelerin İslam hukuku kurallarını uygulamak durumunda kaldığında ortaya çıkan Alman kamu politikası problemlerini değerlendirmektedir. Açıkçası öyle anlaşılıyor ki, her İslamî hukukî kuralın Almanya'da değiştirilmeden aynen uygulanması mümkün değildir. Örneğin, Alman mahkemelerinin, erkeğin boşama yetkisini kullanması yoluyla boşanma (*talak*), velayet davalarında erkeğin hakim olması, miras davalarında cinsiyet ayrımı kurallarını uygulamasına izin verildiği taktirde Alman kamu politikası yara alacaktır. Bu hukuk alanına ilgi duyan herkesin, ilgili hukukî davaların durumuna genel ve tam bir bakış sunan bu çok iyi tertip edilmiş esere bakması gerekir.

Bruno Menhofer'in *Religiöses Recht und inernationales Privatrecht* (Dinî Hukuk ve Uluslar arası Özel Hukuk) adlı çalışması, aile içi ilişkiler ve miras meselelerinde Mısır ve Almanya'daki İslam hukukuna ve Hıristiyan toplumların hukuklarına ilişkin uygulamalara dair mükemmel bir çalışmadır. Andreas Börner'in *Die Annerkennung ausländischer Titel in den arabischen Staaten* (Arap Devletlerinde Yabancı Mülkiyet Haklarının Tanınması) adlı çalışması da bu bağlamda söz edilmesi gereken bir kitaptır. Ancak bu çalışma tabiatıyla Uluslar arası usul hukukuna dair bir çalışma olduğundan İslam hukuku burada nihaî bir rol oynamaz. Bununla birlikte, o boşanma, velayet gibi konularda yabancı mahkeme kararlarının tanınmasına dair bazı sorunlara da değinmektedir; ve aynı şekilde o, özellikle Suriye, Ürdün, Mısır ve Lübnan'da İslam hukukunun kamu politikasının bir parçası olarak yargı uygulamalarında kullanılmasına da eğilmiştir.

7. Anayasa Hukuku ve İnsan Hakları

Bu alt-başlık altında Gudrun Krämer'in *Gottes Stat als Republik* (Bir Cumhuriyet olarak Allah'ın Devleti) adlı eserinden söz etmek istiyorum. Yazar, İslam dünyasındaki insan hakları ve ilgili meselelerin halihazır durumunu ele almadan önce, Şeriat ve siyasal düzen, İslamî siyasal düzenin temel esasları, yönetimin sınırları ve (*şura* kavramı da dahil) katılım konularında etraflı bir tasvir sunar. Kitap, çeşitli kişi ve kurumlarca hazırlanan İslam anayasa taslaklarıyla ilgili bir ilave de ihtiva etmektedir. Krämer'in parlak son derece mükemmel çabaları sayesinde, şu anda elimizde, bir İslam araştırmacısı tarafından siyaset bilimi bakış açısıyla kaleme alınmış bu konulara ilişkin harika bir tahlile sahibiz.

Almanca'da insan haklarına ilişkin iki standart eser vardır. Lorenz Müller, *Islam und Menschenrecht in arabo-islamischen Staaten* (İslam ve İnsan Hakları) adlı eserinde, "İslamcı, laikçi ve modernist" İslam'da insan hakları fikrini üç bölüm halinde genişçe tartışmaya başlamadan önce, terimleri ve temel bazı soruları genel hatlarıyla açıklar. Mark Krieger de bu konuya *Menschenrechte in arabo-islamischen Staaten* (Arap-İslam Devletlerinde İnsan Hakları) adlı çalışmasıyla faydalı ve kapsamlı bir katkı da bulunmuştur.

Müler ilgili sorunları İslâmî bir perspektiften incelerken, Kireger çeşitli Arap ülkelerindeki durumu ayrıntılı bir biçimde ele alır.

Herbert Baumann ve Matthias Ebert tarafından tam ve eksiksiz bir biçimde hazırlanan ve tercüme edilen *Die Verfassungen Mitgliedsländer der Liga der Arabischen Staaten* (Arap Devletler Birliği Üyesi Ülkelerin Anayasaları) adlı eser, Arap Birliğindeki her bir ülkenin anayasal ve siyasal gelişimine dair faydalı giriş mahiyetinde bilgiler ve bir de yürürlükteki ilgili anayasaların çevirilerini ihtiva etmektedir. İnsan haklarından söz etmek, kısaca bu anayasaların dikkatli bir okumasını gerektirmektedir, çünkü bunlar genellikle ilgili temel hukukî şekilleri içermektedirler. İslam hukukunun, her hangi bir Arap ülkesinde yasamanın yegane ve esas kaynağı mı, yoksa sadece kaynaklardan sadece birisi mi olduğu sorusuna ilgi duyan herkesin öncelikle ilgili anayasaya başvurması gerekir. Yalnız bir çekince koymak durumundayım: araştırmacı, salt bir anayasada söz konusu meseleye doğrudan atıf yaptığını zannettiği bir maddeye dayanarak acele sonuçlara varmaktan kaçınmalıdır; başka hukukî kaynaklar da dikkate alınmalıdır. Ebert'in *Die Interdependenz von Stat, Verfassung und Islam* (Devlet, Anayasa ve İslam'ın Birbirlerine Bağımlılığı)⁷ adını taşıyan eseri, İslam hukukunun erken dönemlerindeki başlangıcından günümüze kadar Orta Doğu ülkelerindeki anayasal gelişmelerin bir genel değerlendirmesini ihtiva eder. Günümüzde bu konu etrafındaki ateşli tartışmalar nedeniyle, yürürlükteki anayasaların İslâmî kriterlerine dair olan geniş son bölüm bana göre kitabın en ilgi çeken bölümüdür. Bu bölüm, çağdaş yazılı anayasalarla İslam hukukunun uyumu sorununun kısa ve net bir sunumunu içermektedir.

8. Cihat ve Uluslar arası Hukuk

Maalesef, bilebildiğim kadarıyla *cihad* (kutsal savaş) problemlerine dair sadece iki yayın mevcuttur. 1970'ler ve 1980'lerde durum biraz daha farklıydı; daha fazla sayıda yazar (örneğin, Krüger (1978), Kruse (1979), Salem (1984), Gnidil (1987) ve Pohl (1988)) bunlar ve diğer ilgili konulara ilişkin, temel olarak İslâmî uluslar arası savaş ve barış (*cihâd* ve *siyer*) hukuku nokta-i nazarından, kitaplar yayınlamışlardır.

Mathias von Bredow İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin (Hicretin dördüncü yüzyılında yaşamış) *Kitâbü'n-Nevâdir*'inin hacimli *Kitâbü'l-cihâd* adını taşıyan bölümünün çok güzel bir tenkitli neşrini (tahkik) yapmıştır; çalışmanın başlığı *Der Heilige Krieg (Jihad) aus der Sicht der malikitischen Rechtschule* (Mâlikî Hukuk Okulu Açısından Kutsal Savaş (*Cihâd*)). *Kitâbü'n-Nevâdir*, ya tamamen kaybolmuş, ya da ancak parçalar halinde günümüze ulaşmış daha erken tarihli en azından altı Mâlikî hukuk eseri temel alınarak hazırlanmıştır. Von Bredow'un neşri mevcut tüm yazmaları dikkate almaktadır. Arapça

⁷ [Editör'ün notu: Bu kaynağa ilişkin ayrıntılı yayın bilgileri Bibliyografyanın IV. Bölüm 1. maddesinde verilmiştir.]

okuyamayanlar için, von Bredow kitabın muhtevasına ait kapsamlı bir özet (yaklaşık 70 sayfa) sunmuştur.

Bir İslam araştırmacısı olan Werner Ende, 1995 yılında Köln Hukuk Derneği'nde verdiği konferanslara dayanan, *Schreckgespenst und reale Bedrohung. Der "Heilige Krieg" der Fundamentalisten* (Hayal ve Gerçek Tehdit: Kökten Dincilerin "Kutsal Savaşı") adlı eserinde, konunun kısa ve net bir genel değerlendirmesini verir. O, İslam köktencilerinin görüş, strateji ve amaçlarını siyaset bilimi bakış açısıyla tahlil eder. Yazar, (sömürgecilik, terörizm gibi) çeşitli bağlamlarda muğlak kalan cihâd düşüncesi konusunda ayrımlar yapar. Yazarın yorumu son derece derinlikli ve tarafsızdır, kitabı gerçekten okunmaya değerdir.⁸

9. Müslüman Topluluklar

Gayrimüslim ülkelerde yaşayan Müslüman cemaatler bir çok sorunla karşıyadırlar. Yukarıda I.1. numaralı alt başlıkta Claudia Lederer'in *Die rechtliche Stellung der Muslime im ehemaligen Schutzgebiet Deutsch-Ostafrika* (Eski Alman Doğu Afrika sömürgesindeki Müslümanların hukukî statüleri) adlı eserinden söz etmiştim. Bu kitap, o dönemde Alman sömürgeci olan Doğu Afrika sömürge yönetimi altında yaşayan Müslümanlar ve diğer yerlilere uygulanan hukukun tm tasvirini sunmaktadır. Kitabın kapsamı geniş olup ceza, medenî ve usul hukuklarını kuşatmaktadır. Kitap aynı zamanda, eski sömürgece yaşayan yerlilerin durumuyla ilgili, sömürge idaresinin 1891'deki resmi tesisinden başlayarak I. Dünya Savaşı sonuna kadar, çok değerli bilgiler vermektedir.

Almanya'da yaşayan Müslümanlar bugün muhtemelen daha fazla kamuoyunun ilgisini çekiyorlar. Gerhard Höpp ve Gerdien Jonker'in editörlüğünde yayınlanan *In fremder Erde* (Yabancı Zeminde) üzerine yayınlanan sekiz makale Almanya'da yaşayan Müslümanlar arasında oldukça sık tartışılan hukukî ve sosyal problemlerle, yani Müslümanların gayrimüslim bir ülkede gömülmesi sorunuyla ilgilenmektedir.

Ludwig Hagemann ve Adel Theodor Khoury *Dürfen Muslime auf Dauer in einem nicht-islamischen Land leben?* (Müslümanlar Gayrimüslim bir Ülkede Sürekli Kalabilirler mi?) adını taşıyan eserlerinde, İslam Uluslararası hukukunun (*Siyer*) son derece önemli meselelerinden birini, yani Müslümanlara, Müslüman-olmayan bir ülkeye sürekli veya uzun bir süre kalmak üzere yerleşmelerine izin verilip verilmediğini tartışmaktadır.

Martina Schmied *Familienkonflikte zwischen Scharia und Bürgerlichen Recht* (Şeriat ve Medeni Hukuk'ta Aile Uyuşmazlıkları) adını taşıyan eserinde

⁸ Aynı zamanda Adel Theodor'un *Was will der Islam? Anspruch und kritische Würdigung* (Heidelberg: C. F. Müller 1997) (ISBN: 3-8114-1598-0) adlı eserine de bkz. (Bu eser Karlsruhe Hukuk Araştırmaları Derneği'nde 1997'de verilen konferanslara dayanmaktadır.)

de, Avusturya'da mahkemeye gitmeden anlaşmazlıkların, özellikle ailevi sorunların, çözülmesi (sulh) yönünde örnek modeller ortaya koyuyor. Avusturya mahkemeleri tarafından karara bağlanan önemli davalar ve orada yaşayan Müslüman aile uyuşmazlıklarında tarafların tavrı, haliyle, bu çalışmada yoğun olarak dikkate alınmıştır.

III. Alman Yayınlarının Genel Özellikleri

Bibliyografyamdaki tüm eser adlarını ortak bir başlık altında toplamak mümkün değildir. Alman bilim adamlarının ilgisini hangi konuların çektiğini ve hangilerinin ilginç bulunmadığını görmek ilginç olacaktır. Bu yüzden ben, son on yılda Alman İslam hukuku literatürünün genel bazı özelliklerine işaret etmek istiyorum. Hiçbir kuşkuyla yer olmaksızın şu söylenebilir: Onlarca yıllık bir ihmalden sonra bu araştırma sahasına olan ilgi açıkçası artmıştır. Benim aşağıda vereceğim bibliyografyadaki eser adlarının yanında, dergilerde ve süreli yayınlarda çok sayıda makale yayınlanmıştır. Bunların büyük bir bölümü ne yazık ki, *Index Islamicus*'a dahil edilmemektedir. Bazı Alman araştırmacılarının İngilizce yayınlar da vermeye başladığını belirtmek isterim (örneğin, Lutz Edzard ve Baber Johansen).

Örneğin borçlar hukuku, insan hakları, *şura* konularına dair yazılmış kitaplar modadır; zira, açıkçası bu konular İslam dünyasında bugün önemli bir rol oynadıkları için dünyanın her yerinde herkesin ilgisini çekmektedirler. Tabiatıyla şahıs hukukuna ilişkin konular da her zaman Alman bilim adamlarının gündeminde olmuştur. Diğer yandan, başka bazı konuların Alman bilim adamlarınca nadiren ele alındığı veya hiç tartışılmadığı görülüyor (örneğin Şii hukuku, Ceza veya Uluslar arası hukuk gibi.)

Aynı zamanda son derece hayret veren bir noktaya değinmek istiyorum; bu da Mâlikî hukuk okulunun sorunlarının oldukça yoğun bir ilgiye mazhar olması meselesidir (örneğin von Bredow, Dennerlein, Kuske, Lohlher, Müller, Muranyi, Oswald ve Scholz gibi) Bu Almanya'da oldukça ilginç bir hat değişikliğidir. Yirminci yüzyılın başında buradaki bilim adamları ya Alman sömürge çıkarları nedeniyle Şâfiî hukukuyla ya da Alman-Osmanlı ilişkileri nedeniyle Hanefî hukukuna ilgi duyuyorlardı. Sonraları, ilginin merkezi, Bergsträsser ve Schacht'ın döneminde seksenlerin başına kadar, hemen hemen tamamen Hanefî hukuku olmuştur. Sadece Gräf ve Falaturi Şii hukukuyla ilgilenmişlerdi. Şimdi ise ilginin Maliki hukukunun çeşitli veçhelerine doğru dikkat çeken ölçüde yön değiştirdiğini görüyoruz.

Müftilerin hukukî görüşleri (fetvalar), eski bir Alman geleneğinin devam ettirerek daha sık kaynak olarak kullanılmıştır (örneğin Andelshäuser, Fatoum, Jokisch, Kemke, Krawietz, Lohlker ve Oswald); çünkü Almanya'da bu edebiyat türü genellikle dikkate alınmıştır. Bu durum İngilizce konuşulan dünyadan her zaman farklı olmuştur; bu konuda ondokuzuncu yüzyılın

ilk yarısına kadar giden bir gelenek vardır. Hukuki görüşlerle (fetvalar) ilgilenen ilk araştırmacının adı neredeyse unutulmuştur: Avusturya-Macaristan İmparatorluğunda Consul-General olan Baron von Adelburg ta 1838'de Fransızca bir kitap yayınlamıştı.⁹ Yakın zamanlarda hukukî görüşlere dair çalışmalar Benzing (1977) ve Krüger (1978) tarafından 1970'lerin sonunda canlandırılmıştır. Bir çok çalışmanın onlara katılmış olması sevindiricidir.

Nihayet şunu belirtmek isterim: Baber Johansen'in de dediği gibi, "klasik İslam hukuku araştırmaları alanına hakim hiçbir yöntem-bilimsel bir paradigma yoktur." Aynı yargı İslam hukukunun çağdaş sorunlarına dair çalışmalar için de söz konusudur.

Sonuç olarak, bu sahadaki yakın zaman Alman edebiyatı canlı ve çok katmanlıdır. Almanya'da yakın gelecekte yeni yayımların yapılacağını bildirmek isterim. Benim bildiğim taslak halinde olan yakın bir gelecekte yayınlanacak şu çalışmalar vardır: Birgit Krawietz hukukî akıl yürütme konusunda (ictehad) kapsamlı bir kitap yayınlıyacak. Japonyalı İslam hukuku bilim adamı Satoe Horii çok yakında hukukî araçlar (*hiyel*) hakkında yaptığı çalışmasını yayınlıyacaktır. Ve Mathias Rohe Hanefi hukuk okuluna göre klasik ceza hukukuna dair eserini yayınlıyacaktır. Almanya'daki İslam hukuku araştırmalarının sağlam bir temel kavuştuğu ve ilerlenecek yolun ümitlerle dolu olduğu sonucuna gönül huzuruyla varabiliriz.

IV. Almanya'daki Yakın Zamanlar (1990-2000) İslam Hukuku Kitapları Bibliyografyası¹⁰

1. İslam Hukukunun Kökeni ve Metodolojisi

Die Anfänge der islamischen Jurisprudenz. Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2J8. Jahrhunderts. Yz. Harald Motzki. Stuttgart: F. Steiner 1991. S. 292. ISBN: 3-515-05433-2.

'Abd'Allah b. Wahb: Al Gami': Die Koranwissenschaften. Edition und Kommentar. Yz. Miklos Muranyi. Wiesbaden: O. Harrassowitz 1992. S. 292. ISBN: 3-447-03283-9.

'Abd Allah b. Wahb: Leben und Werk. Al-Muwatta': Kitab al-Muharaba. Edition und Kommentar. Yz. Miklos Muranyi. Wiesbaden: O. Harrassowitz 1992. S. 328. ISBN: 3-447-03284-7.

⁹ Edouard d'Adelburg; *Recueil de fetvas ou décisions de loi musulmane concernant le contrat de louage* (Constantinople, 1838); bu kitabın kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Joseph von Hammer-Purstgall & von Subenrauch, *Jahrbücher der Literatur* 102 (1843), 19-32.

¹⁰ (Editör'ün notu: Bu bibliyografyadaki kitaplar, yukarıdaki Değerlendirme Yazısının alt-başlıklarıyla ilişkili konulara göre sıralanmıştır; ve her bir konulu grupta altına kitaplar alfabetik sıra takip etmektedir.)

'Abd Allah b. Wahb: *Al-Gami'*: Die Koranexegese. Edition und Kommentar. Yz. Miklos Muranyi. Wiesbaden: O. Harrassowitz 1993. S. 326. ISBN: 3-447-03291-X.

Die Qudat Dimasq und der Madhhab al-Auza'i. Materialien zur syrischen Rechtsgeschichte. Yz. Gerhard Conrad. Stuttgart: F. Steiner 1994. S. 828. ISBN: 3-515-05588-6.

'Abd Allah b. Wahb: *Al-Gami'*: Die Koranexegeese 2, Teil I. Edition und Kommentar. Yz. Miklos Muranyi. Wiesbaden: O. Harrassowitz 1995. S. 278. ISBN: 3-447-03688-5.

Beiträge zur Geschichte der Hadith und Rechtsgelehrsamkeit der Malikyya in Nordafrika bis zum Jh. d.H. Bio-bibliographische Notizen aus der Moscheebibliothek von Qairawan. Yz. Miklos Muranyi. Wiesbaden: O. Harrassowitz 1997. S. 527. ISBN: 3-447-03925-6.

Kinderverkauf und Schuldknechtschaft. Untersuchungen zur frühen Phase des islamischen Rechts. Yz. Irene Schneider. Stuttgart: F. Steiner 1999. S. 454. ISBN: 3-515-07086-9.

Die Rechtsbücher des Qairawaners Sahnun Sa'id. Entstehungsgeschichte und Werküberlieferung. Yz. Miklos Muranyi. Stuttgart: F. Steiner 1999. S. 196. ISBN: 3-515-07311-6.

Das frühislamische Patronat. Eine Untersuchung zur Rolle von fremden Elementen bei der Entwicklung des islamischen Rechts. Yz. Ulrike Mitter. Proefschrift (Doktora Tezi): Katolik Nijmegen Üniversitesi 1999. S. 389. ISBN yok; Kitap Nijmegen Üniversitesi Kütüphanesinde mevcuttur.

2. *İslam Hukukunun Genel Uygulamaları*

Das Bild des Richters in der "Adah al-Qadli"-Literatur. Yz. Irene Schneider. Frankfurt: P. Lang 1990. S.265. ISBN: 3-631-42589-9.

Die Hurma. Schariatrechtlicher Schutz vor Eingriffen in die körperliche Unversehrtheit nach arabischen Fatwas des 20. Jahrhunderts (Schriften zur Rechtstheorie, c. 145). Yz. Birgit Krawietz. Berlin: Duncker & Humblot 1991. S. 373. ISBN: 3-428-07159-X.

Die Interdependenz von Staat, Verfassung und Islam im Nahen und Mittleren Osten der Gegenwart. Yz. Hans-Georg Ebert. Frankfurt: P. Lang 1991. S. 247. ISBN: 3-631-43751-X.

Lexikon der Islamischen Welt. Haz. Klaus Kreiser and Rotraud Wielandt. 2. ed. Stuttgart: W. Kohlhammer 1992. S. 289. ISBN: 3-17-011770-X.

Schichtengesellschaft und islamisches Recht. Die Zawayya und Krieger der Westsahara im Spiegel von Rechtsgutachten des 16-19. Jahrhunderts. Yz. Rainer Osswald. Wiesbaden: Harrassowitz 1993. S. 462. ISBN: 3-447-03285-

5.

Der Einfluss des islamischen Rechtsgutachtens (Fatwa) auf die ägyptische Rechtspraxis. Am Beispiel des Musikhorens. Yz. Aly 'Abd el-Gaphar Fa-toum. Frankfurt: P. Lang 1994. S. 107. ISBN: 3-631-37109-2.

Schlachten im Einklang mit der Scharia. Die Schlachtung von Tieren nach islamischem Recht im Lichte moderner Verhältnisse. Yz. Beate Andels- hauser. Sinzheim: Pro Universitate 1996. S. 195. ISBN: 3-930747-52-9.

Das islamische Recht. Theorie und Praxis. Yz. Said Ramadan. Marburg: Muslim-Studenten Vereinigung in Deutschland 1996. S. 208. ISBN: 3-932399-00-5.

Malikitisches Verfahrensrecht. Eine Studie zu Inhalt und Methodik der Scharia mit rechtshistorischen und rechtsvergleichenden Anmerkungen am Beispiel des malikitischen Verfahrensrechts bis zum 12. Jahrhundert. Yz. Peter Scholz. Frankfurt: P. Lang 1997. S. 598. ISBN: 3-631-32217-8.

Die zeitgenössische Diskussion um den islamischen Beratungsgedanken (Shura) unter dem besonderen Aspekt ideengeschichtlicher Kontinuitäten und Diskontinuitäten. Yz. Roswitha Badry. Stuttgart: F. Steiner 1998. S. 654. ISBN: 3-515-07048-6.

Der Ginn-Glaube als islamische Rechtsfrage nach Lehren der orthodoxen Rechtsschulen. Yz. Aly 'Abd el-Gaphar Fatoum. Frankfurt: P. Lang 1999. S. 173. ISBN: 3-631-34136-9.

Gerichtspraxis im Stadtstaat Córdoba. Zum Recht der Gesellschaft in einer malikitisch-islamischen Rechtstradition des 5./11. Jahrhunderts. Yz. Christian Müller. Leiden: Brill 1999. ISBN: 90-04-11354-1.

Beiträge zum islamischen Recht. Haz. Hans-Georg Ebert. Frankfurt: P. Lang 2000. S. 134. ISBN: 3-631-37045-8.

3. Şii Hukuku

Anndherung und Distanz. Shia, Azhar und die islamische Okumene im 20. Jahrhundert. Yz. Rainer Brunner. Berlin: K. Schwarz 1996. S. 328. ISBN: 3-87997-256-7.

4. Muayyen Uygulamalar: Ticari Akitler ve Finansman

Der Handel im malikitischen Recht. Am Beispiel des k. al-buyu' im Kitāb al Muwatta' des Malik b. Anas und des salam aus der Mudawwana al-kubra von Sahnun. Yz. Riidiger Lohlker. Berlin: K. Schwarz 1991. S. 220. ISBN: 3-922968-77-5.

Religion und Marktwirtschaft. Die ordnungspolitischen Vorstellungen in Christentum und Islam. Yz. Jorn Winterberg. Baden-Baden: Nomos 1994. S. 247. ISBN: 3-7890-3407-X.

Hintergründe des "Islamic Banking". Rechtliche Problematik des riba- Verbotes in der Shari'a und seine Auswirkungen auf einzelne Rechtsnormungen arabischer Staaten (Schriften zum Internationalen Recht, vol. 71). Yz. Florian Amereller. Berlin: Duncker & Humblot 1995. S. 206. ISBN: 3-428-08420-9.

Zwischen Markt und Moschee. Wirtschaftliche Bedürfnisse und religiöse Anforderungen im frühen islamischen Vertragsrecht. Yz. Johannes Christian Wichard. Paderborn: F. Schöningh 1995. S. 285. ISBN: 3-506-73376-1.

Schari'a und Moderne. Diskussionen über Schwangerschaftsabbruch, Versicherung und Zinsen. Yz. Rüdiger Lohlker. Stuttgart: F. Steiner 1996. S.156. ISBN: 3-515-06582-2.

Islamisches Recht in Theorie und Praxis. Analyse einiger kaufrechtlicher Fatwas von Taqi'd-Din Abmad b. Taimiyya. Yz. Benjamin Jokisch. Berlin: K. Schwarz 1996. S.305. ISBN: 3-87997-248-6.

Versicherungsvertragsrecht in den arabischen Staaten. Der Versicherungsvertrag im islamischen Recht und den modernen arabischen Zivilrechtskodifikationen. Yz. Kilian R. Bälz. Karlsruhe: Versicherungswirtschaft 1997. S. 244. ISBN: 3-88487-665-1.

Pactane sunt servanda? Freiwilligkeit, Zwang und Unverbindlichkeits-erklärungen im islamischen Vertragsrecht malikitischer Schule. Yz. Rainer Osswald. Frankfurt: P. Lang 1998 Pp 473. ISBN: 3-631-32043-4.

Das Darlehen im syrischen Kulturraum. Geschichte und Gegenwart: Rechtshistorische und rechtsvergleichende Betrachtung. Yz. Katrin Schmauder. Münster: Lit Verlag 1998. S. 188. ISBN- 3-8258-3657-6.

Das islamische Recht im Wandel. Riba, Zins und Wucher in Vergangenheit und Gegenwart. Yz. Rüdiger Lohlker. Münster: Waxmann 1999. S. 450. ISBN: 3-89325-684-9.

Grundlagen des zinslosen Wirtschaftens: Eigentum, Geld, Riba und Unternehmensformen nach den Lehren des Islam. Yz. Ibrahim N. Dalkusu. St. Gallen: Dike-Verlag 1999. S. 242. ISBN: 3-905455-50-1.

5. Muayyen Uygulamalar: Eşya ve Miras

Stiftungen im muslimischen Rechtsleben des neuzeitlichen Ägypten. Yz. Andreas H.E. Kemke. Frankfurt: P. Lang 1991. S. 181. ISBN: 3-631-43563-0.

Islamische fromme Stiftungen und Staat. Der Wandel in den Beziehungen zwischen einer religiösen Institution und dem marokkanischen Staat seit dem 19. Jahrhundert bis 1937. Yz. Franz Kogelmann. Würzburg: Ergon Verlag 1999. S. 371. ISBN: 3-933563-25-9.

Das Testament im ägyptischen Erbrecht. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des klassischen islamischen Rechts. Yz. Achim Umstätter. Frankfurt: P. Lang 2000. S. 171. ISBN: 3-631-35792-3.

6. Muayyen Uygulamalar: Ceza Hukuku

Das islamisierte Strafrecht des Sudan. Von seiner Einführung 1983 bis Juli 1992. Yz. Olaf Köndgen. Hamburg: Deutsches Orient-Institut 1992. S.

145. ISBN: 3-89173-026-8.

Strafgesetze der Islamischen Republik Iran. Übersetzung und Einleitung. Yz. Silvia Tellenbach. Berlin: de Gruyter 1996. S. 190. ISBN: 3-11-014884-6.

7. Muayyen Uygulamalar: Aile Hukuku ve Kadınların Konumu

Religiöses Recht und Internationales Privatrecht dargestellt am Beispiel Ägypten. Yz. Bruno Menhofer. Heidelberg: C. Winter 1995. S. 263. ISBN: 3-8253-0244-X.

Republik und Schleier. Die muslimische Frau in der modernen Türkei. Yz. Nilüfer Gole. Berlin: Babel Verlag 1995. S. 200. ISBN: 3-928551-18-3.

Das Personalstatut arabischer Länder. Problem/elder, Methoden, Perspektiven. Yz. Hans-Georg Ebert. Frankfurt: P. Lang 1996. S.187. ISBN: 3-631-50011-4.

Reislamisierung und Familienrecht in Algerien. Der Einfluss des maliki-tischen Rechts aufden "Code Algerien de la Famille". Yz. Silvia Kuske. Berlin: K. Schwarz 1996. S. 143. ISBN: 3-87997-257-5.

Die Anerkennung ausländischer Titel in den arabischen Staaten. Yz. Andreas Börner. Heidelberg: Verlag Recht & Wirtschaft 1996. S. 462. ISBN: 3-8005-1165-7.

Islamisches Recht und sozialer Wandel in Algerien. Zur Entwicklung des Personalstatus seit 1962. Yz. Bettina Dennerlein. Berlin: K. Schwarz 1998. S. 305. ISBN: 3-87997-273-7.

Die Stellung der Frau zwischen Islam und weltlicher Gesetzgebung. Yz. Salim Bahnassawi. Munich: Bavaria Verlag 1998. S. 207. ISBN: 3-926575-28-X.

Ash-Shari'a fi Bab al-Yaman: Recht, Richter und Rechtspraxis an der familienrechtlichen Kammer des Gerichts Süd-Sanaa (Republik Jemen) 1983-1995. Yz. Anna Würth. Berlin: Duncker & Humblot 2000. S. 285. ISBN: 3-428-09826-9.

Ehen zwischen schweizerischen und muslimischen Partnern. Konflikte erkennen und ihnen vorbeugen. Yz. Sami Aldeeb. Lausanne: Institut Suisse de Droit Comparé 1998. S. 50. ISBN yok; kitap doğrudan Institut Suisse de Droit Comparé'den satın alınabilir.

Islamisches Familien- und Erbrecht und Ordre Public. Yz. Hans-Georg Pauli. Doktora Tezi: Münih Üniversitesi. S. 182. ISBN yok; Kitap Münih Üniversitesi Kütüphanesinde mevcuttur.

8. Muayyen Uygulamalar: İnsan Hakları

Die Verfassungen der Mitgliedsländer der Liga der Arabischen Staaten. Haz. Herbert Baumann and Matthias Ebert. Berlin: Berlin Verlag 1995. S. 789. ISBN: 3-87061-458-7.

Islam und Menschenrechte: Sunnitische Muslime zwischen Islamismus, Säkularismus und Modernismus. Yz. Lorenz Müller. Hamburg: Deutsches Orient-Institut 1996. S. 362. ISBN: 3-89173-044-6.

Menschenrechte in arabo-islamischen Staaten. Yz. Mark Krieger. Frankfurt: P. Lang 1998. S. 396. ISBN: 3-631-34450-3.

Gottes Staat als Republik. Reflexionen zeitgenössischer Muslime zu Islam, Menschenrechten und Demokratie. Yz. Gudrun Krämer. Baden-Baden: Nomos 1999. S. 362. ISBN: 3-7890-6416-5.

9. Muayyen Uygulamalar: Öldürme Etiği, Cihâd ve Kutsal Savaş

Der Heilige Krieg (Jihad) aus der Sicht der malikitischen Rechtsschule. Yz. Mathias von Bredow. Stuttgart: F. Steiner 1994. S. 547 (Arapça), 197 (Almanca). ISBN: 3-515-06557-1.

Schreckgespenst und reale Bedrohung. Der "Heilige Krieg" der Fundamentalisten. Yz. Werner Ende. Cologne: O. Schmidt 1996. S. 34. ISBN: 3-504-65006-0.

10. Muayyen Uygulamalar: Müslüman Topluluklar

Die rechtliche Stellung der Muslime innerhalb des Kolonialrechtssystems im ehemaligen Schutzgebiet. Deutsch-Ostafrika. Yz. Claudia Lederer. Würzburg: Ergon 1994. S. 219. ISBN: 3-928034-55-3.

In fremder Erde. Zur Geschichte und Gegenwart der islamischen Be-stattung in Deutschland. Haz. Gerhard Höpp and Gerdien Jonker. Berlin: Das arabische Buch 1996. S. 159. ISBN: 3-86093-102-4.

Dürfen Muslime auf Dauer in einem nicht-islamischen Land leben? Yz. Ludwig Hagemann and Adel Theodor Khoury. Würzburg: Echter Verlag 1997. S. 132. ISBN: 3-429-01901-X.

Familienkonflikte zwischen Scharia und Bürgerlichem Recht. Konfliktlö-sungsmodell im Vorfeld der Justiz am Beispiel Österreichs. Yz. Martina Schmied. Frankfurt: P. Lang 1999. S. 201. ISBN: 3-631-35203-4.

Handbuch Recht und Kultur des Islams in der deutschen Gesellschaft. Yz. Adel Theodor Khoury, Peter Heine, and Janbernd Oebbeke. Güttersloh: Chr. Güttersloher Verlagshaus 2000. S. 333. ISBN: 3-579-02663-1.

Der Islam unter dem Grundgesetz. Muslime in einer christlich vorge-prägten Rechtsordnung. Yz. Stefan Muckel. Cologne: J.P. Bachern 2000. S. 16. ISBN: 3-7616-1545-0.